

colloquia
orientalia
bialostocensia

LITERATURA/HISTORIA

WYDZIAŁ FILOLOGICZNY
UNIwersYTETU W BIAŁYMSTOKU
NAUKOWA SERIA WYDAWNICZA

colloquia
orientalia
bialostocensia

LITERATURA/HISTORIA

14

STUDIA TATARSKIE
pod redakcją
Grzegorza Czerwińskiego

Seria 4

KATEDRA BADAŃ FILOLOGICZNYCH
„WSCHÓD - ZACHÓD”
UNIwersYTETU W BIAŁYMSTOKU

ZWIĄZEK TATARÓW RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ

KOMITET REDAKCYJNY SERII:

Mariya Bracka, Piotr Chomik, Lilia Citko, Agnieszka Czajkowska, Krzysztof Czajkowski, Grzegorz Czerwiński [Sekretarz Redakcji], Joanna Dziedzic, Anna Janicka, Tadeusz Kasabula, Andrzej P. Kluczyński, Kamil Kopania, Krzysztof Korotkich, Grzegorz Kowalski, Paweł Kuciński, Lucy Lisowska, Jarosław Ławski [Redaktor Naczelny], Barbara Olech, Iwona E. Rusek, Michał Siedlecki, Łukasz Zabielski

Recenzenci tomu:

prof. dr hab. Włodzimierz Szturc (Wydział Polonistyki, Uniwersytet Jagielloński)
prof. zw. dr hab. Henryk Jankowski (Katedra Studiów Azjatyckich, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza)

Redaktorzy tomu: Grzegorz Czerwiński, Artur Konopacki

Opracowanie graficzne i skład: Alter Studio

Korekta: Jolanta Dragańska, Aleksander Gadomski (j. rosyjski), Jacek Partyka (j. angielski)

Indeks nazwisk: Grzegorz Czerwiński

Na okładce wykorzystano fotografie ze zbiorów NAC

Copyright by Katedra Badań Filologicznych „Wschód – Zachód” Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 2015

Copyright by Związek Tatarów RP, Białystok 2015

ISBN 978-83-64081-24-8

Książka została przygotowana w ramach projektu badawczego „Literatura polsko-tatarska po 1918 roku”. Projekt finansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2012/07/B/HS2/00292.

Podlaskie

Wydanie publikacji zrealizowano przy wsparciu finansowym Urzędu Marszałkowskiego Województwa Podlaskiego.

K B F
WSCHÓD - ZACHÓD

ZWIĄZEK TATARÓW
RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ

Wydawca tomu:

Alter Studio, 15-281 Białystok, ul. Legionowa 30 lok. 211

tel./fax 85 72 22 545, e-mail: biuro@alterstudio.com.pl

www.alterstudio.com.pl

ESTETYCZNE ASPEKTY LITERATURY POLSKICH,
BIAŁORUSKICH I LITEWSKICH TATARÓW
(OD XVI DO XXI W.)

AESTHETIC ASPECTS OF THE LITERATURE OF
POLISH, BELARUSIAN AND LITHUANIAN TATARS
(FROM THE 16TH TO THE 21ST CENTURY)

ЭСТЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЛИТЕРАТУРЫ
ПОЛЬСКИХ, БЕЛОРУССКИХ И ЛИТОВСКИХ ТАТАР
(XVI–XXI ВВ.)

Edited by
GRZEGORZ CZERWIŃSKI
ARTUR KONOPACKI

Białystok 2015

NAUKOWA SERIA WYDAWNICZA

COLLOQUIA ORIENTALIA BIALOSTOCENSIA

Wschód, Pogranicza, Kresy, obrzeża i krańce, peryferie i prowincja to miejsca o szczególnej mocy kulturotwórczej. Równocześnie jest to przestrzeń oddziaływania odmiennych centrów cywilizacyjnych, religijnych, językowych, symbolicznych i literackich. Białystok i Podlasie, dawne ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego i całej jagiellońskiej Rzeczypospolitej to miejsce i dynamiczna przestrzeń pograniczna w głębokim znaczeniu: stykają się tutaj przecinające Europę na pół płyty kontynentalne cywilizacji łacińskiego Zachodu i bizantyjskiego Wschodu. Ścierają się tu, ale nie niszcząc wzajemnie, Orient ze światem Zachodu, Bałtowie ze Słowianami, prawosławni z katolikami, Białorusini z Polakami, Ukraińcy i Rosjanie. To źródło niemal wygasłej, niegdyś żywej tradycji żydowskiej, wyniszczonej przez Szoah, powoli odbudowującej się w nowym otoczeniu kulturowym i etnicznym. Tu znajdują się wielkie centra religijne i kulturalne wschodniego i zachodniego chrystianizmu: Ostra Brama, Żyrowice, Święta Góra Grabarka, Poczajów, Troki, Ławra Supraska, Grodno, Żytomierz, Bar, nade wszystko Ławra Kijowsko-Pieczerska; tu leżą ośrodki polskiego islamu: Kruszyniany i Bohoniki, centra religijne Karaimów, źródła chasydyzmu.

Białostockie Kolokwia Wschodnie to idea służąca międzykulturowej i międzyreligijnej wymianie myśli, utrwalaniu źródeł pamięci i tożsamości kulturowo-historycznej, badaniu świadectw literackich, artystycznych, przedstawiających przenikanie się wiar, kultur i tożsamości.

„Colloquia Orientalia Bialostocensia” to naukowa seria wydawnicza, której zadaniem jest publikowanie materiałów źródłowych i prac naukowych dotyczących szeroko rozumianego dziedzictwa europejskiego Wschodu. Jego części stanowią...

- Kultura, literatura, historia Europy Środkowej i Wschodniej.
- Cywilizacyjne i kulturowe pogranicza Europy i innych kontynentów, Orientu, Południa, Śródziemnomorza.
- Pierwsza Rzeczpospolita oraz kultury krajów słowiańskich, bałtyckich, germańskich, romańskich.
- Wielkie Księstwo Litewskie, Podlasie i Polesie, Inflanty, Kresy, pogranicze wschodnie, Prusy Wschodnie.
- Kultury mniejszości: Białorusinów, Żydów, Karaimów, Ukraińców, Rosjan, Niemców, Romów, Tatarów, staroobrzędowców, prawosławnych, protestantów.
- Tradycje, obrzędy, symbole i mity narodów Wschodu, języki ludów zamieszkujących tę kulturową przestrzeń.

RADA NAUKOWA SERII WYDAWNICZEJ

COLLOQUIA ORIENTALIA BIALOSTOCENSIA:

Andrzej Baranow (Wilno, Litwa)
Adam Bezwiński (UKW, Bydgoszcz)
Grażyna Borkowska (IBL PAN, Warszawa)
Tadeusz Bujnicki (UW, Warszawa) – Przewodniczący
Urszula Cierniak (AJD, Częstochowa)
Mieczysław Jackiewicz (UWM, Olsztyn)
Wołodmyr Jerszow (Żytomierz, Ukraina)
Dmitry Karnaukhov (Nowosybirsk, Rosja)
Zbigniew Kaźmierczyk (UG, Gdańsk)
Anna Kiezuń (UwB, Białystok)
Halina Krukowska (UwB, Białystok)
Ryszard Löw (Tel Awiw, Izrael)
Jan Leończuk (Książnica Podlaska, Białystok)
Elżbieta Mikiciuk (UG, Gdańsk)
Małgorzata Mikołajczak (UZ, Zielona Góra)
Swietłana Musijenko (Grodno, Białoruś)
Aleksander Naumow (UJ, Kraków)
Viviana Nosilia (Padwa, Włochy)
Jerzy Nikitorowicz (UwB, Białystok)
Eulalia Papla (UJ, Kraków)
Danuta Piwowarska (UJ, Kraków)
Jarosław Poliszczuk (Kijów, Ukraina)
Rościsław Radyszewski (Kijów, Ukraina)
German Ritz (Zürich, Szwajcaria)
Krzysztof Rutkowski (UW, Warszawa)
Tadeusz Sucharski (AP, Słupsk)
Wanda Supa (UwB, Białystok)
Maciej Tramer (UŚ, Katowice)
Halina Turkiewicz (Wilno, Litwa)
Alois Woldan (Wiedeń, Austria)
Igor Żuk (Grodno, Białoruś)

SPIS TREŚCI
CONTENTS OF THE BOOK
СОДЕРЖАНИЕ

Grzegorz Czerwiński, Artur Konopacki

Tatarskie spotkanie naukowe w Białymstoku i Sokółce. Wprowadzenie
Tatar Scientific Meeting in Białystok and Sokółka. Introduction
Научная встреча, посвященная проблемам татар, состоялась
в Белостоке и Соколке. Введение 13

I.

RĘKOPISY TATARÓW WIELKIEGO KSIĘSTWA LITEWSKIEGO
MANUSCRIPTS OF THE TATARS OF THE GRAND DUCHY
OF LITHUANIA
РУКОПИСИ ТАТАР ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО

Shirin Akiner

An Eclectic Literary Monument: The Religious Literature of the Tatars of
Belarus, Lithuania and Poland 33

Artur Konopacki, Joanna Kulwicka-Kamińska, Czesław Łapicz

Nieznany rękopis polskiego przekładu Koranu 49

Anetta Luto-Kamińska

Znaczenie literatury Tatarów Wielkiego Księstwa Litewskiego dla badań
lingwistycznych nad polskimi tekstami dawnymi 69

Dmitry Sevruk

Exorcism Rites from khamail-manuscripts of Lipka Tatars 85

Magdalena Lewicka

Identyfikacja i analiza tekstologiczno-filologiczna arabskiej warstwy językowej stron 478-485 tefsiru z Olity (1723) 107

II.

WSPÓŁCZESNA LITERATURA TATARÓW POLSKICH
CONTEMPORARY LITERATURE OF POLISH TATARS
СОВРЕМЕННАЯ ЛИТЕРАТУРА ПОЛЬСКИХ ТАТАР

Jan Tyszkiewicz

Kilka uwag o pisarstwie Stanisława Kryczyńskiego 135

Светлана Червонная

Поэзия и журналистика Селима Хазбиевича 143

Maciej Dajnowski

Fantazmat Wielkiego Stepu we współczesnej poezji
Tatarów polskich 165

Michał Łyszczarz

Społeczny wymiar współczesnej poezji polskich Tatarów 183

III.

TATARZY – KONTEKST LITERACKI I KULTUROWY
THE TATARS – LITERARY AND CULTURAL CONTEXT
ТАТАРЫ – ЛИТЕРАТУРНЫЙ И КУЛЬТУРНЫЙ КОНТЕКСТ

Лилия Габдрафикова

Татарский фольклор как основа национального этикета 205

Ляйсан Бадертдинова Татарская литература периода Казанского ханства: исследования и исследователи.	217
Jolanta Sztachelska Tatarzy Henryka Sienkiewicza	227
Anna Cudowska Wpływy tatarskie w modzie polskiej od XVI do XIX wieku.	245
Marek M. Dziekan Życie i dzieło bośniackiego pisarza muzułmańskiego Muhameda Nevaiego Uskufiego (XVII w.)	255
Николай Васькив «На все взгляни, осмысли все». Мотивы и образы поэзии Матымгулы Пырагы	281
Sergii Rybalkin Modern Moroccan Arabic Poetry: Its Beginnings and Development . .	303
Noty o Autorach	321
Summary	327
Indeks nazwisk	329
Указатель имен	340

Marek M. DZIEKAN
Uniwersytet Łódzki

**ŻYCIE I DZIEŁO
BOŚNIACKIEGO PISARZA MUZUŁMAŃSKIEGO
MUHAMEDA HEVAIEGO USKUFIEGO (XVII W.)**

Życie i czasy

Muhamed (Mehmed) Hevai Uskufi Bosnevi należy do najwybitniejszych przedstawicieli literatury w językach zachodnio-południowosłowiańskich zapisywanej pismem arabskim (*arebica*) i zwanej *alhamijado*, rozwijającej się na Bałkanach od końca XVI do początków XX w. Do zapisu języków słowiańskich konieczne było dostosowanie pisma arabskiego poprzez odpowiednią modyfikację liter arabskich, a czasem zmianę ich wartości fonetycznej. Najstarszy zachowany południowosłowiański tekst w tym zapisie pochodzi z ok. 1588 r. (tzw. *Chirvat türkisi – Hrvatska pjesma*)⁷³². W piśmie arabskim zapisywane były jeszcze inne języki Bałkanów – albański i grecki. Jak podają niektóre źródła, w piśmie tym znane są także teksty w języku staro-cerkiewnosłowiańskim⁷³³. Południowosłowiańskie piśmiennictwo *alhamijado* obejmowało w pierwszym rzędzie literaturę religijną, ale nie ograniczało

⁷³² Por. np. F. von Kraelitz, *Ein kroatisches Lied in türkischer Transkription aus dem Ende des XVI Jahrhunderts*, „Archiv für Slavische Philologie” 1911.

⁷³³ Por. na ten temat np. N. Hafiz, *The Literature of Muslim Peoples in Europe*, [w:] *Culture and Learning in Islam*, ed. E. İhsanoğlu, Beirut 2003; M. Pjanić, *Die Arabismen in der Aljamiado Literatur Bosniens*, Wien 2009, s. 13-14; H. Bourgeois, *La transcription arabe du serbe*, „Revue du monde musulman” 1913, 23; Abdurahman Nametak, *Hrestomatija bosanske alhamijado književnosti*, Sarajevo 1981; M. M. Dziekan, *Zastosowanie pisma arabskiego do zapisu języków indoeuropejskich. Perspektywa historyczno-porównawcza*, <http://www.tefisir.umk.pl/pliki/Artykul-Dziekan.pdf> [2013.10.10].

się do niej. Powstawały także wiersze oraz ludowe pieśni (*türkü*) i eposy, zapisywano teksty magiczne, prognostyczne, dydaktyczne (*kaside*) a także pieśni miłosne (*gazal*), petycje (*arzuhalı*) i prośby (*mahzari*)⁷³⁴.

W czasach, które nas tu interesują, Bośnia i Hercegowina stanowiła ejalet (prowincję) państwa osmańskiego ze stolicą najpierw w Banjaluce, a od 1639 r. w Sarajewie. Na początku XVII w. jego granice ostatecznie ukształtowały się, pozostając niezmiennie do końca tegoż wieku. Panowanie Osmanów na Bałkanach Ahmet Kasumović opisuje jako okres bujnego rozwoju nauki, sztuki i literatury, których głównymi ośrodkami były Sarajewo i Mostar. Tuzla, skąd wywodził się bohater niniejszego opracowania, nie odgrywała wtedy pierwszoplanowej roli⁷³⁵. Podobne zdanie wyraża Maksida Pjanić na początku swojego studium o Hevaim⁷³⁶, choć później, określa XVII w. jako „okres ciemności” w dziejach regionu⁷³⁷.

Literatura Bośni i Hercegowiny rozwijała się w kilku kierunkach, co uzależnione było w głównej mierze od wyznania autorów, współżyli bowiem na tym obszarze katolicy, prawosławni i muzułmanie. Literaturę muzułmańską tworzone w kilku językach. Najczęściej pisano po turecku, w mniejszej mierze po persku i arabsku⁷³⁸. Muzułmańska literatura po bośniacku (serbsko-chorwacku⁷³⁹), czyli właśnie literatura *alhamijado*, także

⁷³⁴ Por. np.: A. Kalajdzija, *O klasifikaciji bosanske alhamijado književnojezičke tradicije*, „Anali Gazi Husrev-begove biblioteke” 2012, 33; M. Huković, *Muhamed Hevai u horizontima alhamijado književnosti (szczególnie podrozdział „Tipološki presjek žanrova alhamijado pjesništva”)*, [w:] M. Huković, A. Kasumović, I. Smailović, *Muhamed Hevaji Uskufi*, Sarajevo 1990; Abdurahman Nametak, *Uvod*, [w:] *idem*, *op. cit.*

⁷³⁵ A. Kasumović, *O Uskufjinu životu i stvaralaštvu*, [w:] M. Huković, A. Kasumović, I. Smailović, *Muhamed Hevaji Uskufi*, Sarajevo, 1990, s. 75-78.

⁷³⁶ M. Pjanić, *op. cit.*, s. 16-17.

⁷³⁷ *Ibidem*, s. 65.

⁷³⁸ Problematyce tej poświęcony jest tom 39/1989 czasopisma „Prilozi za Orientalnu Filologiju”, będący zbiorem materiałów z konferencji *Književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima – rezultati i perspektive*, Sarajevo, 24-25.02.1989; por. także: S. D. Vökl, *Bosnisch*, [w:] M. Okuka (Hg.), *Wieser Enzyklopädie des europäischen Ostens. Lexikon der Sprachen des europäischen Ostens*, Klagenfurt 2002, s. 215, <http://www.uni-klu.ac.at/eo/Bosnisch.pdf> [2014.03.22]; B. Djurdjev, *Bosna*, [w:] *The Encyclopaedia of Islam CR-Rom Edition v.1.1.*, Leiden 2001.

⁷³⁹ Nie odnoszę się w tym artykule do skomplikowanych kwestii podziałów językowych na Bałkanach. Por. na ten temat np. J. Molas, *Serbsko-chorwacki język*, [w:] *Wielka encyklopedia PWN*, Warszawa 2004, t. 24, s. 542; K. M. Zalewski, *Naród, religia, rasa. Muzułmańskie ideologie i ruchy narodowe pogranicza w Południowo-Wschodniej Europie*, Warszawa 2010, gł. s. 211-219; M. Jakóbiec, *Literatury narodów Jugosławii*, [w:] *Dzieje literatur europejskich 3, część 2*, red. W. Floryan, Warszawa 1991, s. 132-134; M. Czerwiński, *Język – ideologia –*

nie była szeroko rozpowszechniona. Wśród katolików rozwijała się literatura, której nadaje się miano renesansowej. Jak pisze Marian Jakóbiec, „literatura dubrownicko-dalmatyńska XVI w. i pierwszej połowy XVII w. była – obok literatury polskiej – najwyższym wykwitem kultury renesansowej w świecie słowiańskim”⁷⁴⁰. Cytowany już Kasumović dostrzega natomiast wyraźne związki pomiędzy religijnym duchem twórczości lirycznej najwybitniejszych przedstawicieli chrześcijańskiej literatury serbsko-chorwackiej tamtych czasów – Horacija Mažibradicia (1566–1641) czy też Ivana Gundulicia (1589–1638) – a poezją Uskufiego.

Informacje o życiu Muhameda Hevaiego są bardzo skąpe i wynikają wyłącznie z tego, co on sam chciał o sobie powiedzieć w swoich utworach⁷⁴¹. Zadziwiająco, że nie ma o nim wzmianki w żadnych źródłach z epoki. Urodził się w 1601 r.⁷⁴² jako syn bega (gubernatora sandzaku Zvornik) we wsi Dobrnja (Dobrnja) koło Tuzli. Wiąże się go jednak zazwyczaj bezpośrednio z Tuzlą, określając często „Tuzlak”. Hevai to jego poetycki pseudonim, oznaczający „Powietrzny”, może „Duchowy” (bośniacki „Zračni”). Jak twierdzi Kasumović, także Uskufi⁷⁴³ nie jest prawdziwym nazwiskiem pisarza. Badacz nie podaje jednak żadnych wskazówek co do „prawdziwego” nazwiska. Otto Blau najwyraźniej był innego zdania i przeanalizował

narod: polityka językowa w Chorwacji a język mediów, Kraków 2005; P.-L. Thomas, *Le serbo-croate (bosniaque, croate, monténégrin, serbe): de l'étude d'une langue à l'identité des langues*, „Revue des études slaves” 2003, 74 (2-3); M. Dyras, *Nowe historie bałkańskich literatur. Odzyskiwanie utraconych przestrzeni tradycji*, „Porównania” 2010, t. 7, s. 115.

⁷⁴⁰ M. Jakóbiec, *op. cit.*, s. 185. Znaczące, że w swoim omówieniu literatury narodów (byłej) Jugosławii Jakóbiec ani słowem nie wspomina o literaturze muzułmanów w jakimkolwiek języku. Nie używa też przymiotnika „bośniacki”, najwyraźniej w ogóle nie uznając istnienia literatury bośniackiej. Inne ujęcie prezentuje J. Rapacka w haśle o literaturze Bośni i Hercegowiny [w:] *Wielka Encyklopedia PWN*, t. 4, Warszawa 2001, s. 327. Podobne podejście jak Jakóbiec zdaje się mieć I. Andrić w pracy *The Development of Spritual Life in Bosnia under the Influence of Turkish Rule*, Durham 1990 (choć w suplementie autor poświęcił jednak kilka stron duchowości muzułmańskiej tamtych czasów).

⁷⁴¹ Dane biograficzne podają przede wszystkim A. Kasumović, *op. cit.*; O. Blau, *Bosnisch-türkische Sprachdenkmäler. Abtheilung I. Uskufi's Potur Şahydije nach drei Serajevoer Handschriften*, „Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes” 1868, 5, nr 2; Alija Nametak, *Rukopisni hrvatskosrpski rječnici*, „Građa za povijest književnosti hrvatske” 1968, 29; w *The Encyclopaedia of Islam* znajdujemy jedynie kilkuwersową wzmiankę o Hevaim w haśle B. Djurdjeva, *Bosna*.

⁷⁴² Rok ten wynioskowany jest ze wstępu do jego słownika turecko-bośniackiego.

⁷⁴³ A. Kasumović, *op. cit.*, s. 194.

przydomek Uskufiego. Jest to przydomek odmiejscowy – czyli „z Uskufu”. Uskuf identyfikuje badacz z miejscowością Usküb / Skoplje. Nazwa ta z kolei wywodzi się od Vakup / Vakuf czyli „wakf” (muzułmańska fundacja religijna). Chodzi według niego o miejscowość Dolnji Vakup nad rzeką Vrbas niedaleko Travnika. Przytacza on przy tym pogląd rozpowszechniony „w pewnych kręgach”, że jest to pseudonim jakiegoś chrześcijańskiego biskupa (ar. *uskuf*). Ta ostatnia interpretacja wydaje się jednak tylko swego rodzaju mitem – podobieństwo obu nazw jest zwodnicze, bowiem Uskufi zawsze podpisuje się (اسكوفي), a nie (اسقفى)⁷⁴⁴. Z analizą tą nie zgadza się bośniacki badacz *alhamijado*, Alija Nametak, który uważa, że przydomek Uskufi pochodzi od tureckiego słowa *uskuf* oznaczającego janczarską pelerynę noszoną przez oficerów i urzędników na dworze sułtana⁷⁴⁵. Z Blauem z kolei zgadza się później Mehmed Handžić⁷⁴⁶. Dyskusje te referuje Ismet Smailović, ale też nie dochodzi do ostatecznych wniosków⁷⁴⁷. A zatem dalej nie możemy mieć pewności co do znaczenia przydomka Uskufi.

Uskufi został wcześniej osierocony, zdobył jednak bardzo dobre wykształcenie, docierając na dwór do Stambułu, gdzie wstąpił na służbę sułtana Murata IV (zm. 1640), któremu dedykuje swoje najważniejsze dzieło, o którym niżej. Niestety, nic nie wiadomo o jego działalności ani w Tuzli, ani też w stolicy państwa osmańskiego, choć styl jego utworów skłania do stwierdzenia, że prawdopodobnie należał do warstwy alimów (uczonych muzułmańskich). Wiadomo, że przez 20 lat pozostawał na stołecznym dworze i doskonale znał, poza bośniackim, także turecki (skłania do takiego stwierdzenia jego działalność na dworze) oraz prawdopodobnie arabski i perski, czego ślady znajdujemy w jego twórczości. Ostatnia wzmianka o jakimkolwiek roku pojawia się w przypisywanym mu wierszu *Poziv na vjeru* i odnosi

⁷⁴⁴ Por. O. Blau, *op. cit.*, s. 50-51.

⁷⁴⁵ Alija Nametak, *Tristagodišnjica prvog tursko-hrvatskog rječnika (1631–1931)*, „Novi Behar” 1931, 1, cyt. za: I. Smailović, *O Uskufijinu rječniku Maqbuli Arif (Potur Šahidija)*, [w:] M. Huković, A. Kasumović, I. Smailović, *Muhamed Hevaji Uskufi...*, s. 103.

⁷⁴⁶ *Ibidem*, s. 104.

⁷⁴⁷ I. Smailović, *op. cit.*, s. 150 i nast.

się do 1651 r. i ten rok uznaje się zazwyczaj za rok jego śmierci. Był uczonym i poetą, którego twórczość postaram się poniżej przedstawić.

Makbul-i Arif

Mohamed Hevai jest szczególnie znany jako autor pierwszego (1631/32 – taką datę podaje sam autor w posłowniu) napisanego wierszem słownika bośniacko-tureckiego znanego jako *Makbûl-i ârif*⁷⁴⁸ („Co uznaje uczony”; w wydaniu z 2011 r., Svein Mønnesland podaje tytuł bośniacki: „Ono što se sviđa učenom čovjeku”⁷⁴⁹, inna wersja: „Sviđa se učenom”) albo *Potur Šahidija* (tur. *Potur Şâhidî*)⁷⁵⁰.

O słowniku tym wspomina w swojej *Księdze podróży* znany turecki podróżnik Evliya Çelebi (zm. ok. 1683)⁷⁵¹, choć nie wymienia nazwiska autora. Pisze o uczonych Sarajewa i cytuje niewielkie fragmenty *Makbul-*

⁷⁴⁸ Wobec rozbieżności w zapisach tytułu dzieła w publikacjach bośniackich, w dalszej części artykułu będę stosował zapis przyjęty w ostatniej edycji: – *Makbul-i Arif*, lub wymiennie – również za tą edycją – *Potur Šahidija*.

⁷⁴⁹ S. Mønnesland, *Bosanski jezik prije četiri stoljeća – „Makbul-i Arif”*, [w:] M. Hevai Uskufi, *Bosansko-turski rječnik*, red. A. Kasumović, S. Mønnesland, Tuzla 2011, s. 23.

⁷⁵⁰ W rękopisach spotkać można rozmaite zapisy tego słowa (por. O. Blau, *op. cit.*, s. 53-54). Literatura na temat tego słownika jest obszerna i obejmuje poza ogólnymi omówieniami także bardzo szczegółowe studia, głównie dotyczące kwestii języka zabytku. Niewiele jest jednak publikacji w językach zachodnich. Jedynym opracowaniem autorstwa europejskiego orientalisty spoza Bośni pozostaje dziewiętnastowieczne studium O. Blaua. Oprócz literatury cytowanej wyżej por. np.: Alija Nametak, *Tri rukopisa „Makbuli Arifa” (Potur Šahidije)*, „Anali Gazi Husrev-begove biblioteke” 1978, 5-6; Alija Nametak, *Još o „Makbuli-‘arifu” ili „Potur-Šahidiji”*, „Anali Gazi Husrev-begove biblioteke” 1982, 7-8; A. Kalajdzija, *Osobnosti bosanskoga jezičkog izraza Makbuli-arifa*, „Anali Gazi Husrev-begove biblioteke” 2011, 32; K. Filan, *Turska leksika u rječniku „Makbuli Arif” Muhameda Hevaija Uskufija*, „Anali Gazi Husrev-begove biblioteke” 2005, 23-24; E. Ustavdić, *The First Bosnian-Turkish/Turkish-Bosnian Lexikographic Work*, “Human” 2011, vol. 1, iss. 2; Ş. Yapıcı, *The Turkish Index and Subject Classification of the Words Used in Makbul-i Arif*, [w:] *2nd International Symposium on Sustainable Development, June 8-9, 2010 Sarajevo*, http://eprints.ibu.edu.ba/738/1/ISSD2010Socialscience_p480-p487.pdf [2014.01.26]. A. Kadrić w artykule *The Phenomenon of Conceptual Lexicography in Ottoman Bosnia* ([w:] *Perspectives on Ottoman Studies. Papers from the 18th Symposium of the International Committee of Pre-Ottoman and Ottoman Studies (CIEPO)*, ed. E. Causevic, N. Moacanin, V. Kursar, Berlin 2010) daje jedynie krótką, ale bardzo ciekawą charakterystykę słownika. Krytyczny przegląd tej literatury do 1990 r. daje I. Smailović, *op. cit.*, s. 101-112.

⁷⁵¹ Por. M. G. Akmaz, *Evliya Çelebi in Bosnia*, [w:] *2nd International Symposium on Sustainable Development, June 8-9, 2010, Sarajevo*, http://eprints.ibu.edu.ba/723/1/ISSD2010Socialscience_p385-p393.pdf [2014.02.15], s. 390 – tu przekład angielski tych fragmentów.

i *Arif*⁷⁵². Dowodem na społeczne funkcjonowanie słownika jeszcze w XIX w. jest zapis z podróży do Bośni znanego rosyjskiego (urodzonego w Warszawie) slawisty Aleksandra Gilferdinga (1831–1872), pt. *Bośnia, Hercegowina i Stara Serbia* (Босния, Герцеговина и Старая Сербия) wydany po raz pierwszy w 1859 r. Gilferding nie poznał się jednak na tym utworze. Píše o nim z pogardą, że to przykład piśmiennictwa (*pi-smennosti*), którego nie należy nazywać literaturą. Poza tym nie tylko odniósł się do niego jako do kuriozum, ale także ocenił wiek utworu na 50 lat. Co jednak ważne, mamy tu do czynienia z transkrypcją na cyrylicę 14 linijek słownika. Gilferding, podobnie jak Çelebi, nie podaje nazwiska autora, ale przytacza tytuł *Potur Šahidija* (Потуръ-шахидіе)⁷⁵³. Nie wiele później Otto Blau odniósł się do tekstu z szacunkiem i z zastosowaniem podejścia naukowego.

Istnieje kilka wydań słownika, zarówno w wersji oryginalnej, jak i w transkrypcji łacińskiej. Pierwszej krytycznej edycji transkrypcji słownika na łacinkę na podstawie trzech rękopisów dokonał wspomniany Otto Blau już w 1868 r.⁷⁵⁴ Z kolei pierwsze bośniackie wydanie ukazało się pod redakcją Derviša M. Korkuta w 1942 r.⁷⁵⁵, kolejne w 2001 r. pod redakcją Fehima Nametaka⁷⁵⁶. Alija Nametak dokonał z kolei edycji dzieła w pracy *Rukopisni tursko-hrvatskosrpski rječnici* z 1968 r.; tę samą transkrypcję powtórzył w całości w 1990 r. Ismet Smailović w fundamentalnej dla recepcji dzieła Hevaiego pracy wydanej z Muhamedem Hukovicem i Ahmetem Kasumovicem. Najnowsza, krytyczna edycja dzieła, z której tu korzystam, opatrzona interesującymi komentarzami, ukazała się w 2011 r. pod redakcją szwedzkiego badacza z Uniwersytetu w Oslo Sveina Mønneslanda i Ahmeta Kasumovicia z Uniwersytetu w Tuzli w 380 rocznicę powstania słownika. Obejmuje ona faksymile rękopisu

⁷⁵² Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, [Stambuł] 1896, s. 439-440. W polskim wyborze (*Księga podróży Ewliji Czelebiego*, red. Z. Abrahamowicz, Warszawa 1969) fragment ten jest pominięty.

⁷⁵³ А. Гильфердинг, *Босния, Герцеговина и Старая Сербия*, т. 3 [w:] *Собрание сочинений А. Гильфердинга*, Санкт-Петербург 1873, s. 298-299.

⁷⁵⁴ O. Blau, *op. cit.*

⁷⁵⁵ D. M. Korkut, *Makbül-i 'arîf (Potur-Šahidija) Usküfi Bosneviye*, „Glasnik Hrvatskih zemaljskih muzeja u Sarajevu” 1942, 54.

⁷⁵⁶ M. Hevai Uskufi, *Maqbül-i 'arif (Potur Šahidiya)*, Tuzla 2001.

uppsalskiego i transkrypcję tekstu na łacinkę⁷⁵⁷. Wydanie to stało się okazją do licznych spotkań o charakterze nie tylko kulturalnym, ale także na w pół politycznym. Na oficjalnej premierze wydawnictwa przedstawiciel władz Tuzli stwierdził, że dla języka bośniackiego i języka sztukawskiego⁷⁵⁸ nie ma ważniejszej książki⁷⁵⁹.

Utwór ten to nie tylko pierwszy słownik języka bośniackiego w historii⁷⁶⁰, ale również wybitne dzieło literackie, jedyne tego typu w piśmiennictwie bośniackim⁷⁶¹. Nie zachował się niestety oryginał tekstu, ale znamy go z kilku dość wczesnych kopii. Dla Bośniaków szczególnie istotny jest fakt określenia we wstępie (napisanym po turecku) owego języka południowosłowiańskiego właśnie jako bośniackiego (*Bosna dil*⁷⁶²), świadczy bowiem o jego stosunkowo dawnej historii. We wstępie do swojej edycji Otto Blau wyjaśnia tytuł pracy, który należy rozumieć jako „Mały poturczeniec wedle metody Şâhidîego”⁷⁶³. Na interpretację niemieckiego badacza nie zgadza się Alija Nametak, twierdząc, że *potur* znaczy „rolnik” (*seljak*)⁷⁶⁴. Mehmed Handžić z kolei nie zgadza się ani z Blauem, ani z Nametakiem⁷⁶⁵. Z pewnością jednak tytuł utworu odnosi

⁷⁵⁷ Podczas pracy nad niniejszym studium nie miałem dostępu do wydań Korkuta i Fehima Nametaka.

⁷⁵⁸ Największa grupa dialektów południowosłowiańskich. „Z grubsza biorąc, w języku serbsko-chorwackim istnieją trzy odmiany dialektalne, różniące się brzmieniem zaimka pytającego [...] „co”. Na terenach Serbii, na znacznych obszarach Chorwacji i w Czarnogórze tym zaimkiem jest „što” lub „šta”, stąd dialekt ten nazywamy sztukawskim. [...] W dialektach północno-zachodniej Chorwacji [...] odpowiednikiem zaimka „co” jest „kaj”. Stąd dialekt ten nazwano kajkawskim. [...] W Istrii natomiast, na wybrzeżu Morza Adriatyckiego i na rozsianych na nim wyspach, odpowiednikiem tego zaimka jest „ča”, od czego dialekt tych okolic nosi nazwę czakawskiego.” por. M. Jakóbiec, *op. cit.*, s. 132-133.

⁷⁵⁹ AA, *Predstavljen prvi bosansko-turski rječnik*, <http://www.bosnjaci.net/prilog.php?pid=45218> [2013.12.31]; fotografia rękopisu por. http://www.arhivsa.ba/graz/g_38.htm [2014.01.26].

⁷⁶⁰ Zarys dziejów leksykografii bośniackiej zob.: H. Imamović, *Bosanska leksikografija kroz historiju: kratak pregled*, „Pismo. Časopis za jezik a književnost” 2010, 1.

⁷⁶¹ A. Kadrić, *op. cit.*, s. 323-324. Znane są jednak pisane przez Bośniaków wierszowane słowniki turecko-perskie i turecko-arabskie, o których pisze Kadrić w tymże artykule.

⁷⁶² M. Hevai Uskufi, *Bosansko-turski...*, s. 66.

⁷⁶³ Trzeba jednak pamiętać, że tytuł ten został nadany utworowi przez kopistów, nie przez samego autora, który nazwał go *Makbul-i Arif*. Tytuł *Potur Şahidije* wiąże się z wyrażonym przez Uskufiego we wstępie (por. I. Smailović, *op. cit.*, s. 116, wers 71) zamiarem naśladowania tureckiego uczonego.

⁷⁶⁴ Za: I. Smailović, *op. cit.*, s. 103-104.

⁷⁶⁵ *Ibidem*, s. 104.

się do znanego wierszowanego słownika turecko-perskiego *Tuhfe-i Şâhidî* („Cudowny dar Szahidiego”) autorstwa znanego poety osmańskiego związanego z sufickim bractwem maulawitów İbrahima Şâhidiego Dede Muğlaliego (1470–1550)⁷⁶⁶. Rymowane słowniki persko-tureckie i arabsko-tureckie były dość popularną formą leksykografii osmańskiej⁷⁶⁷ i perskiej, znane są także w literaturze kurdyjskiej, w przeciwieństwie do piśmiennictwa arabskiego⁷⁶⁸. Jak twierdzi Atabey Kılıç, czekają one dopiero na dokładne opracowanie⁷⁶⁹. W swoim czasie dzieło Şâhidiego było bardzo cenione na Bliskim Wschodzie, skoro znalazło się nawet w bibliotece słynnego władcy egipskiego Muhammada Alego⁷⁷⁰. Było też bardzo popularne w Bośni⁷⁷¹. Słownik ten uznawany jest za najlepsze dzieło tego typu w piśmiennictwie tureckim do czasów *Tuhfe-i Vehbî* autorstwa poety z XVIII w. Sünbülzadego Vehbiego⁷⁷². O wartości, a przynajmniej popularności tego dzieła świadczyć może fakt, że istnieje jego przekład na język arabski dokonany przez słynnego siedemnastowiecznego uczonego arabskiego Abd al-Kadira al-Baghdadiego (XVII w.)⁷⁷³. Warto też dodać,

⁷⁶⁶ Por. A. C. Verburg, *The Tuhfe-i Şâhidî: A Sixteenth Century Persian-Ottoman Dictionary in Rhyme*, „Archivum Ottomanicum” 1997, 15; Şâhidî, İbrahim Dede, [w:] *Encyclopaedia Iranica*, <http://www.iranicaonline.org/articles/persian-authors-2> [2014.08.18]; N. A. Önkaş, *Osmanlı döneminde muğlali şairler*, „Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi” 2011, t. 26, s. 57-59; S. Okmuş, *Muhammed Hevâî Üsküfî ve Türkçe-Boşnakça Manzum Sözlüğü „Makbûl-i Ârif” („Potur Şâhidî”)*, „Turkish Studies” 2009, vol. 4/4, s. 826; A. Kılıç, *Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuhfe-i Şâhidî (Metin)*, „Turkish Studies” 2007, vol. 2/4. Ostatnia pełna edycja prawdopodobnie Muğla 2005, wyd. A. H. İmamoğlu.

⁷⁶⁷ H. Gönel, *Makbûl-i Ârif and a Different Perspective on Language Learning*, [w:] *2nd International Symposium on Sustainable Development, June 8-9, 2010, Sarajevo*, http://eprints.ibu.edu.ba/714/1/ISSD2010Socialscience_p323-p330.pdf [2014.05.14].

⁷⁶⁸ Tego typu słowniki znane były również na zachodzie Europy – np. rymowany słownik niemiecko-łaciński Erasmusa Alberusa *Novum dictionarii genus* z 1540 r. Funkcjonowały także rymowane słowniczki łacińsko-polskie, por. W. Wydra, *Z pogranicza poezji, historii i mnemotechniki. Wierszowane katalogi papieży, cesarzy i królów polskich w Kodeksie Kuropatnickiego*, [w:] *Pogranicza i konteksty literatury polskiego średniowiecza*, red. T. Michałowska, Wrocław 1989, s. 198.

⁷⁶⁹ A. Kılıç, *Türkçe-Farsça...*, s. 516. Istnieje także wiele rękopisów tekstu, często wraz z komentarzem, dostępnych na stronach internetowych, np. http://www.alukah.net/Manu/Files/Manuscript_974/mhkitote1.pdf [2014.02.12].

⁷⁷⁰ Mini Nur, *Kull ma kara'a al-basza*, „Achbar al-Adab”, 20.11.2010, <http://www.masres.com/adab/1843> [2014.08.18].

⁷⁷¹ A. Kadrić, *op. cit.*, s. 323.

⁷⁷² E. J. W. Gibb, *A History of Ottoman Poetry*, vol. 4, London 1905, s. 257.

⁷⁷³ M. Shafî, *‘Abd al-Kâdir al-Baghdâdî*, [w:] *The Encyclopaedia of Islam*; utwór nie został do tej pory opublikowany, choć istnieje wiele kopii dzieła, w tym dwie w kairskiej Bibliotece

że znane są przynajmniej trzy komentarze do słownika dokonane w języku tureckim przez autorów wywodzących się z Bośni⁷⁷⁴. Edycji tureckiego tekstu *Tuhfe-i Şâhidî* dokonywano już kilkakrotnie, cytowany artykuł Atabeya Kılıça jest tego przykładem, ale w bibliografii choćby do tego opracowania nie ma żadnej pracy w języku innym, niż turecki, co może wskazywać na faktyczny brak zainteresowania zachodnich turkologów tym zagadnieniem. Tego typu słowniki miały w pierwszym rzędzie funkcje podręczników w nauczaniu języków obcych i funkcjonowały jako pomoc mnemotechniczna.

Tuhfe-i Şâhidî rozpoczyna się wstępem, po czym następują kolejne rozdziały nazywane *kita* – z arabskiego „fragment”, tu: „rozdział”. Początkowo, według transkrypcji Kılıça, termin *kita* poprzedzany jest dodatkowym słowem *bahr* (*bahir*) oznaczającym metrum, ale także strofę, wprawdzie raczej w utworach poświęconych Prorokowi⁷⁷⁵, ale takie przeniesienie terminu można chyba uznać za możliwe. *Takti*, czyli sposób podawania metrum z zastosowaniem odpowiednich form arabskiego czasownika *fa'ala*, pojawia się tradycyjnie pod koniec każdego rozdziału, ale jednocześnie w niektórych wersjach metrum pojawia się w tytule, np. *Kit' a-i 'āşir der-bahr-ı kâmil* [Rozdział dziesiąty w metrum *kamil*]⁷⁷⁶. Trudno powiedzieć, na ile jest to zamysł autora, na ile zaś wstawka kopisty czy komentatora. Końcowe partie poszczególnych rozdziałów uwzględniają również wersy o charakterze gnomicznym w języku tureckim i perskim.

Układ rymów u Turka nie jest regularny – pojawiają się zarówno fragmenty typu *mesnevi*, jak i typu kasyda, ale wstęp ma typową formę *mesnevi*, pojawia się tu także *tachallus*, typowe dla literatur Bliskiego Wschodu,

Narodowej (Dar al-Kutub al-Misrijja), B. Dżuma, *Kunuz matwijja fi Chizanat al-Kutub al-Misrijja al-machtutat al-farisijja namuzadżan*, <http://www.manuscriptcenter.org/lost/Researches/22.asp> [2014.08.18]. Niestety, nie miałem możliwości dotrzeć do tego dzieła i nie mogę stwierdzić, jakiego typu był to przekład – czy też może, jak możnaby się spodziewać – raczej komentarz (*szarh*). Szczególnie ciekawe jest to, jakim słownikiem stał się tekst wyjściowy – czy słownikiem arabsko-perskim, czy też arabsko-tureckim.

⁷⁷⁴ N. Karahalilović, M. Drkić, *Ahmed Sudi Bošnjak. Komentarator perzijskih klasika*, Sarajevo 2014, s. 11.

⁷⁷⁵ M. Kozłowska, *Słownik turecko-polski*, Warszawa 2009, s. 89.

⁷⁷⁶ A. Kılıç, *Türkçe-Farsça...*, s. 527 (transkrypcja Kılıça – w poprawnej transkrypcji z języka perskiego – *Ghet'e-je aszer dar bahr-e kamel*).

głównie tureckich i irańskich, włączanie imienia autora w tekst utworu. Dzieło Şâhidiego obejmuje 27 rozdziałów i około 450 bajtów (900 wersów). Utwór ten jest nie tylko przykładem piśmiennictwa leksykograficznego, ale także zalicza się do wybitnych dzieł literackich.

Utwór Uskufiego, podobnie jak pierwowzór, składa się z trzech podstawowych części. Pierwsza to wstęp, druga – zasadniczy słownik, i trzecia – rodzaj posłowia. Wstęp i posłowie zostały napisane w języku tureckim. Wstęp, tradycyjnie rozpoczynający się od *bas mali*, czyli formuły *Bi-Ismi Allah ar-Rahman ar-Rahim* [W imię Boga Miłosiernego, Miłosiernego], obejmuje 102 wersy⁷⁷⁷, zaś posłowie tylko 14. Posłowie można znaleźć tylko w nielicznych rękopisach (przytacza je Blau, ale nie ma go np. w rękopisie uppsalskim; w najnowszej edycji zamieszczony jest tekst posłowia według innego rękopisu, tylko w transkrypcji i przekładzie na bośniacki). We wstępie autor umieszcza swoje nazwisko: „Jestem biedakiem co zowie się Uskufi Bosnevi”⁷⁷⁸. Zasadniczy tekst słownika obejmuje około 330 wersów, uwzględniając 552 leksemy tureckie⁷⁷⁹ i 646 leksemów bośniackich⁷⁸⁰.

Jak już była o tym wielokrotnie mowa, jest to słownik rymowany, ale także zachowuje klasyczny rytm, ar. *arud*, tur. *aruz*. Ponieważ *arud* stworzony został dla systemu języka semickiego, jakim jest arabski, ogromną trudnością było zastosowanie go do języka słowiańskiego. O tych trudnościach pisze sam Hevai we wstępie do słownika, porównując ten wysiłek do naciągania łuku z żelaznego gwoździa⁷⁸¹. Wstęp napisany został, jak

⁷⁷⁷ We wszystkich znanych mi opracowaniach *Makbul-i Arif* badacze liczą „wersy”, we wszystkich jego częściach, zamiast we wstępie liczyć tzw. bajty (tur. *beyt*), czyli dwudzielne wersy. W klasycznym zapisie, gdzie obie, oddzielone przerwą części wersu zapisywane są obok siebie, wstęp miałby, 60, a posłowie 7 bajtów. Zasadnicza część słownika zapisywana jest w inny sposób.

⁷⁷⁸ M. Hevai Uskufi, *Bosansko-turski...*, s. 15; O. Blau, *op. cit.*, s. 65 (tylko w języku tureckim). Jest to typowy *tachallus*. Pojawia się on także z reguły w ostatnich strofach wierszy Uskufiego – tam najczęściej określa się jako Hevai, por. niżej.

⁷⁷⁹ Indeks słów tureckich por. Ş. Yapıcı, *op. cit.*, s. 481-484.

⁷⁸⁰ I. Smailović, *op. cit.*, s. 163-178; *Abecedni popis riječi*, [w:] M. Hevai Uskufi, *Bosansko-turski...*, s. 137-165. Informacje, jakie można znaleźć w artykule E. Ustavdić (*op. cit.*, s. 48), że słownik obejmuje około tysiąca słów bośniackich, oraz H. Gönela (*op. cit.*, s. 325), że jest ich 650 tysięcy świadczą prawdopodobnie o tym, że autorzy, niestety, nie zadali sobie trudu obejrzenia słownika. Gönel powołuje się przy tym na artykuł S. Okmuşa, gdzie jest mowa o 650, a nie 650 tysiącach leksemów.

⁷⁸¹ I. Smailović, *op. cit.*, s. 116, wers 62.

nakazuje arabsko-persko-turecka prozodia, w jednym rytmie, który autor podaje, pod koniec tej części arabskim zwyczajem (*takti*; użyty został do tego czerwony atrament)⁷⁸² i z zastosowaniem rymów parzystych/wewnętrznych (aa bb cc ...). We wstępie układ zapisu jest następujący:

-----a -----a
 -----b -----b
 -----c -----c

Prawdopodobnie właśnie ten system rymowy skłonił Şefikę Yapici do określenia dzieła jako *mesnevi*⁷⁸³, co jednak odnieść można tylko do wstępu i zakończenia oraz nielicznych fragmentów głównej części utworu, bowiem w rzeczywistości system rymów i zapisu we właściwej części *Makbul-i arif* jest zmienny oraz różny w rozmaitych rękopisach, co utrudnia, a właściwie uniemożliwia tego typu analizę, tym bardziej, że, jak wspominałem, dysponujemy tylko odpisami oryginału.

Właściwy tekst słownika składa się z 13 rozdziałów rozmaitej długości – od 11 wersów (rozdział 3.) do 58 (rozdział 13.). Każdy rozdział, podobnie jak u Şâhidîego, nazywany jest jako *kita* z kolejnym numerem (zapisywany czerwonym atramentem). Rozdziały nie są tytułowane, ale wyraźnie mają swój przeważający temat. Można je określić następująco: I. *Bóg i człowiek*; II. *Sprawy rolnicze*; III. *Elementy przyrody*; IV. *Życie rolnika*; V. *Dwór*; VI. *Miłość i małżeństwo*; VII. *Ciało i dusza*; VIII. *Podróż i śmierć*; IX. *Pole i dom*; X. *Ludzie i przyroda*; XI. *Rodzina*; XII. *Las*; XIII. *Liczby i inne*⁷⁸⁴. Trzeba jednak podkreślić, że podział ten jest dość umowny.

⁷⁸² M. Hevai Uskufi, *Bosansko-turski...*, s. 72 tekstu transkrybowanego; w rękopisie i faksymile ten fragment zapisano czerwonym atramentem. Elementy opisu fizycznego odnoszą się do rękopisu uppsalskiego.

⁷⁸³ Ş. Yapici, *op. cit.*, s. 480. *Mesnevi* to „utwór poetycki, liczący od kilkudziesięciu do kilkuset beytów, mający takie samo metrum, rymują się dwa hemistychy (*misra*) każdego beytu – aa, bb, cc, dd, o różnorodnej treści – miłosnej, przygodowej, historycznej, religijnej, sufijskiej, moralizatorskiej, filozoficznej.” (*Leksykon wiedzy o Turcji*, red. T. Majda, Warszawa 2003, s. 165).

⁷⁸⁴ Por. O. Blau, *op. cit.*, s. 55; I. Smailović, *op. cit.*, s. 126; po konsultacji z tekstem wprowadziłem nieco zmian do propozycji tych autorów.

Jak widać, słownik Uskufiego to nie tylko dzieło leksykograficzne przeznaczone do nauki języka tureckiego. Badacze dopatrują się także w samym układzie leksemów w poszczególnych rozdziałach pewnego zamysłu, co zresztą sugeruje sam autor we wstępie⁷⁸⁵. Wyraźnie jednak nie jest to słownik przeznaczony do nauki w szkole, co podkreśla Adnan Kadrić⁷⁸⁶. Blau rekonstruuje np. w rozdziale VI rodzaj opowieści o miłości. Prześledźmy zasób lekсыkalny rozdziału (kolejność według rękopisu uppsalskiego):

1.: młodzieniec, niewolnik; 2.: słowik, róża; 3.: słońce, księżyc; 4.: chmura, wiatr; 5.: krowa, trawa; 6.: Drawa, potok; 7.: wesele, dzisiaj; 8.: gra, bęben; 9.: kum, kuma; 10.: zięć, serce; 11.: całować, przytulać; 12.: kalesony, koszula; 13.: kotek, srom; 14.: kiedy/ile, spokój; 15.: pęknięcie, nagi; 16.: ogień, kąt; 17.: głuchy, zdrowy; 18.: gniew, kałuża; 19.: Miłość jest starożytnym prawem [po bośniacku]; 20.: j.w. po turecku; 21.: *takti*; 22.: zabawa słowna.

Blau łączy te leksemy w opowieść: najpierw jest miłość między młodymi ludźmi, potem wesele, noc poślubna, spokój domowy i codzienne kłopoty. Sens fragmentu ma potwierdzać zakończenie.

Adnan Kadrić dokonuje ciekawej charakterystyki słownika w tym właśnie zakresie. Według niego, każdy rozdział został zorganizowany jako niewielki, niezależny semantycznie wiersz, opierający się na autorских skojarzeniach, a podstawy tych skojarzeń można rozmaicie scharakteryzować – czasem mają charakter tematyczny, czasem uzależnione są od rymu lub rytmu, a Uskufi „przeskakuje” z jednego tematu na drugi, zmieniając jednocześnie gramatyczne kategorie leksemów w zależności od pewnego konceptu⁷⁸⁷.

Poza powyższymi propozycjami i sentencjami, o których niżej, Ismet Smailović dodaje jeszcze swoje pomysły dotyczące pozaleksykograficznej zawartości słownika⁷⁸⁸.

Oto początek części leksykograficznej słownika w *arebicy*:

⁷⁸⁵ *Ibidem*, s. 115-116, wersy 55-58.

⁷⁸⁶ A. Kadrić, *op. cit.*, s. 325.

⁷⁸⁷ *Ibidem*.

⁷⁸⁸ Wstęp do słownika [w:] I. Smailović, *op. cit.*, s. 134-135.

بُوعُ تَنْكُرِي يَدْنُو بَرُ دُرْ هَمَّ يَدِينِي وَحَدَّتِي
 دُوْشَه جَانْدُرْ جُوَيْقِ آدَمِ دِيرْلُغِي دُرْ زُيُوْتِي⁷⁸⁹

Ten sam tekst w transkrypcji na łacinkę Otto Blau'a⁷⁹⁰:

Bog u tañry jedno bir dūr, hem jedini vahdeti.
 Duša džam dūr, čovjek adem, dirlik'i dūr životi.

W transkrypcji w wydaniu z 2011 r.:

Bog Tañrı jedno birdür, hem jedini vahdeti,
 Duša cāndur, čovjek adam, dirlügüdür životi.⁷⁹¹

Transkrypcja Gilferdinga (z zachowaniem wszystkich wyróżników):

«Богъ» Таңри-диръ, «едно» биръ-диръ, хемъ «едино» вахдети,
 «Душа» джанъ-дыръ, «човекъ» адам, дирлөгидеръ, «животъ»⁷⁹²

Charakterystyczne, że w tego typu słownikach – bez względu na język – w pierwszej linii podawany jest przekład słowa Bóg. Tak jest u Şâhidiego⁷⁹³, a również w podobnych słownikach arabsko-tureckich⁷⁹⁴, teje tradycji hołdowały zresztą także dykcjonariusze europejskie.

Każdy rozdział kończy się *latife* (sentencją) w formie *mülemma* (wiersz pisany w różnych językach), *takti* oraz kolejną *latife* – czasem wielojęzyczną, czasem w języku tureckim. Oto przykład pełnego zakończenia rozdziału pierwszego w transkrypcji wydania z 2011 r. (rękopis z Uppsali, podobnie niżej):

Uči, piši, redi v'ro de ne budeš 'zločest.
 Oķu, yaza, pekçe çaliş, olmayasın nekbetī.

⁷⁸⁹ M. Hevai Uskufi, *Bosansko-turski...*, s. [5] faksymile.

⁷⁹⁰ Tekst turecki w zapisie sprzed reformy Atatürka: O. Blau, *op. cit.*, s. 69; odmienna transkrypcja fragmentów [w:] S. Okmuş, *op. cit.*

⁷⁹¹ M. Hevai Uskufi, *Bosansko-turski...*, s. 75.

⁷⁹² A. Гильфердинг, *op. cit.*, s. 298.

⁷⁹³ Zob. A. Kılıç, *Türkçe-Farsça...*, s. 521, dwuwiersz nr 62.

⁷⁹⁴ Zob. A. Kılıç, *Türkçe-Arapça Manzum sözlüklerden Sübħa-i Şibyān – 2 (Metin)*, „Turkish Studies” 2007, vol. 2/1, s. 33, dwuwiersz 43.

Fā'ilātün fā'ilātün fā'ilātün fā'ilāt
 Saña beñzer ħüb yoĸdur. Nije nitko kano ti. (rozdz. 1., s. 79)

Należałoby to przetłumaczyć następująco:

Ucz się i pisz pilnie, bo będziesz gałganem.
 Ucz się i pisz pilnie, dopóki nie spróbujesz, będziesz nieukiem.

-v-- -v-- -v-- -v-

Nie ma nikogo takiego jak Ty, nie ma nikogo piękniejszego od Ciebie.⁷⁹⁵

Oto inne wybrane sentencje ze słownika:

„Nie czynź zła, czynź dobro, nie używaj siły, pozostań bez grzechu”.
 „O ty, najodważniejszy, bój się Boga, pókiś świadomy!”
 „Miej wzrok skierowany ku Władcy, a Bóg będzie ci łaskaw”. (s. 86-87)
 „Ten, kto zawsze patrzy wstecz, nigdy nie będzie bohaterem”.
 „Do tego, kto modli się cały dzień, nigdy nie dołączy ten, kto lubi sen”. (s. 91)
 „Miłość jest starożytnym prawem”. (s. 99)
 „Tak dużo myślałem, że zapomniałem o człowieku”. (s. 105)
 „Trzymaj się litery prawa, to Twoja najlepsza droga”. (s. 108)
 „Kto czyni dobro, dobro otrzyma”. (s. 112)
 „Tym, czego człowiek potrzebuje najwięcej, jest cnota”. (s. 116)
 „O, Boże, daj mi serce radosne i czyste!”
 „Pracuj we dnie, aby i wieczór był twój!” (s. 118)

Latife w Potur Şahidije, według Nijaza Alispahicia, odzwierciedlają poglądy Uskufiego na świat i ludzi. Ukazują one autora jako człowieka o wyraźnych poglądach religijnych, filozoficznych i etycznych. W jego twórczości znajdują odzwierciedlenie intymne rozmyślenia, rozważania o pięknie kobiet i o miłości. Twórcza osobowość Uskufiego ukazuje bujny pejzaż przeniknięty ludową mądrością i religijno-filozoficzną myślą islamu⁷⁹⁶. Nawiązując do tej koncepcji stwierdzić można, że *latife* kończąca pierwszy rozdział („Nie ma nikogo takiego jak Ty”) może być

⁷⁹⁵ Por. także: O. Blau, *Bosnisch-türkische Sprachdenkmäler. Abteilung II. B. Usk'ufi's Sprüche*, „Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes” 1868, 5, 2.

⁷⁹⁶ I. Smailović, *op. cit.*, s. 110-111.

interpretowana dwojako – zarówno jako mistyczne uwielbienie dla Boga, jak i dla kobiety. Podobnie jest w kilku innych miejscach. Jedyna arabskojęzyczna sentencja kończąca rozdział 9: „Nasz Stwórca wie, co tkwi w naszych sercach” (s. 112) ma jednoznacznie ortodoksyjny muzułmański charakter. Mądrości zamieszczone na końcach rozdziałów mogą spełniać dodatkowo funkcję wychowawczą. Powyższy opis wyraźnie wskazuje, że w wielu aspektach Uskufi rzeczywiście naśladuje tureckiego leksykografa, pozostawiając sobie jednak dużą swobodę artystyczną.

Rękopis uppsalski oraz ten, którego edycji dokonał Otto Blau, nie posiadają kolofonu, który przetranskrybowany został w pracy Ismeta Smailovicia⁷⁹⁷. U Blaua i w rękopisie z Uppsali tekst właściwy, po którym u Blaua następuje posłowie, kończy się *takti*. Wersja Smailovicia nie ma posłowia, a w kolofonie kopista podaje datę zakończenia kopiowania dzieła: *Tahriren fi evahiri rebi'i ahir / sene sitte ve selasine / ve mietin ve elfin*⁷⁹⁸ i tradycyjną arabską formułę końca rękopisu: *Temmet tamam* czyli: „Zakończone”. Data została błędnie przetranskrybowana: w transkrypcji (Huković, s. 188) jest *elfin* (arab. *alfajn*) czyli 2000 zamiast *elf* (arab. *alf*) – 1000, jak w faksymile ostatniej strony słownika po s. 152, ponieważ oznacza to „Koniec *rabi al-achir* roku 2236”, a powinno być 1236, co odpowiada lutemu 1821 r.

Uskufiemu zależało na podniesieniu poziomu edukacji w Bośni⁷⁹⁹, nie tylko w zakresie języka. Słownik miał być jego skromnym wkładem w to dzieło. Glottodydaktyczne aspekty *Makbul-i Arif* omawia Hüseyin Gönel w cytowanym wyżej artykule⁸⁰⁰.

Literatura tego typu (chodzi o stosowanie języków słowiańskich) nie rozwijała się później zbyt obficie, znany jest jednak, o ile wiem, do tej pory nieopracowany, turecko-bośniacki słownik z XIX w. znaleziony w połowie XX w. w meczecie w Gornjim Vakufie-Uskoplju⁸⁰¹.

⁷⁹⁷ *Ibidem*, s. 188.

⁷⁹⁸ W poprawnej transkrypcji z języka arabskiego, w którym napisany jest kolofon: *Tahriran fi awachir rabi al-achira / sanat sitta wa-salasin / wa-mi'a wa-alf / Tammat / tamam* (wg faksymile po s. 152).

⁷⁹⁹ Por. wstęp do słownika [w:] I. Smailović, *op. cit.*, s. 117, wersy 77-82.

⁸⁰⁰ H. Gönel, *op. cit.*

⁸⁰¹ *Tursko-bosanski rječnik iz Gornjeg Vakufa*, http://bs.wikipedia.org/wiki/Tursko-bosanski_rje%C4%8Dnik_iz_Gornjeg_Vakufa [2014.03.10].

Poezja

Jak wspomniałem wyżej, Uskufi był także poetą, najwybitniejszym przedstawicielem gatunku poezji religijnej zwanej *ilahije*⁸⁰². Gatunek ten wywodzi się z literatury tureckiej. *Ilāhi* to ‘wiersz boży’; rodzaj hymnu poetyckiego wysławiającego Boga. Wywodzi się z twórczości ludowej i wykonywany jest zazwyczaj przy akompaniamencie instrumentów muzycznych w czasie obchodów religijnych (np. podczas urodzin Proroka, czy ceremonii w szkołach koranicznych). Zdarzało się, że utwory, które pierwotnie nie były napisane jako *ilāhi* nabierały takiego charakteru ze względu na częste stosowanie w liturgii, szczególnie w czasie odprawianych przez sufich *zikrów*. *Ilahije* nie miała jednego kształtu formalnego i spotykamy najrozmaitsze jej odmiany. Klasycznym przedstawicielem tego gatunku poetyckiego, przez niektórych uważany nawet za jego twórcę⁸⁰³, jest Yunus Emre (ok. 1238–1320).

Forma *ilahije* (*ilahija*) była bardzo popularna na całych Bałkanach; przyjęła się tam wśród mistyków, spotykamy ją także np. w literaturze albańskiej⁸⁰⁴. W literaturze bośniackiej termin *ilahije* nie pokrywa się z tureckim, czasami odnosząc się po prostu do literatury religijnej, czy też „śpiewów religijnych” (jak to określa Risto P. Pennanen), z wyłączeniem recytacji koranicznych i wezwania na modlitwę⁸⁰⁵. Najlepszej klasyfikacji bośniackich *ilahije* dokonał, jak się wydaje, M. Huković. Pierwszy typ to rodzaj wezwania do Boga w formie modlitwy. Drugi ma charakter mistyczny i autor szuka lub wskazuje adeptom sufizmu drogi przybliżenia się do Boga. W utworach tego rodzaju znaleźć można także elementy krytyki społecznej. Trzeci typ *ilahije*, podobnie jak poprzedni pozostający

⁸⁰² S. Płaskowicka-Rymkiewicz, M. Borzęcka, M. Łabęcka-Koecherowa, *Historia literatury tureckiej. Zarys*, Wrocław 1971, s. 331; P. N. Boratay, *Ilāhī*, [w:] *The Encyclopaedia of Islam*. Literatura na temat tego gatunku poetyckiego jest niestety bardzo uboga.

⁸⁰³ W języku polskim ukazało się kilka zbiorów poezji Yunusa Emrego, np. *Płonę, idę... Hymny*, tłum. A. Sarkady, Poznań 2002; *Z serca do serc*, tłum. M. Łabęcka-Koecherowa i A. Ananicz, Warszawa 2002 (wyd. dwujęzyczne).

⁸⁰⁴ Por. R. Elsie, *Zarys historii literatury albańskiej. Zeszyt 3. Albańska literatura wieku XVIII i XIX*, Toruń 2004; https://sq-al.facebook.com/note.php?note_id=341488137027 [2013.06.16; w języku albańskim].

⁸⁰⁵ R. P. Pennanen, *Sufism and Music in Sarajevo*, [w:] *The Middle East: Unity and Diversity*, ed. H. Palva, K.S. Vikor, Copenhagen 1993, s. 149.

w sferze sufizmu, ma charakter teozoficzny i przyjmuje formę dialogu derwisza, np. z ludzką duszą lub z wersetami koranicznymi [sic!]⁸⁰⁶.

W spuściźnie po Hevaim-poecie, poza *Makbul-i Arif*, zachowało się tylko kilka *ilahije*, głównie pierwszego ze wspomnianych wyżej rodzajów. Najsłynniejszym bez wątpienia wierszem tego autora jest *Ilahi be-zbani serb* czyli „*Ilahije* w języku serbskim”⁸⁰⁷. Od strony treści wiersz jest prostą modlitwą – poeta zwraca się do Boga, żeby obdarzył jego i wszystkich ludzi swoim miłosierdziem. Oto w całości utwór w oryginale (nieco zmieniona, po skonsultowaniu z innymi edycjami, transkrypcja Aliji Nametaka, por. niżej; faksymile 3., 4. i 5. strofy w dalszej części artykułu).

Molimo se tebi, Bože,
Ukaži, smilije nami!
Lik ištemo sebi, Bože,
ukaži smilije nami!

U ruči nam — nije ništo
već molidba jedna isto,
omiluj nas lipo, čisto,
ukaži smilije nami!
Nemuči nas ti rastankom,
ovesel srce sastankom,
i javi nam i još sankom.
ukaži smilije nami!

Za tobom srce nam tuši,
milostim uvezav uži,
ne odbijaj i ne ruži,
ukaži smilije nami!

Život odhodi dan po dan,
Nezaborav, Bože jedan,
molitise Hevo jadan:
ukaži smilije nami!⁸⁰⁸

⁸⁰⁶ M. Huković, *Muhamed Hevai...*, s. 38-40.

⁸⁰⁷ Nie udało mi się niestety stwierdzić, kto wprowadził tytuł z językiem serbskim.

⁸⁰⁸ Alija Nametak, *Rukopisni...*, s. 247, tam również odmienne lektury wg innych rękopisów; nieco inna wersja w zapisie łacinką <http://istorijabalkana.yuku.com/topic/13/Muhamed-Hevaj>

Modlimy się do Ciebie, Boże,
okaż nam swe miłosierdzie!
Szukamy Twoich znaków,
okaż nam swe miłosierdzie!

Daj nam, o co prosimy,
To modlitwa do Jedynego,
zmiłuj się nad nami szczerze, pięknie,
okaż nam swe miłosierdzie!

Nie żal, że odrywasz nas od świata,
nasze serce cieszy się na spotkanie,
daj nam znać, kiedy to nastąpi.
okaż nam swe miłosierdzie!

Ku Tobie rwie się nasze serce,
wierzymy w Twoje miłosierdzie,
nie odmawiaj i nie przeklinaj nas,
okaż nam swe miłosierdzie!

Życie odchodzi dzień po dniu,
nie zapomnij, Boże Jedyń!
Módl się, Hevo⁸⁰⁹ nieszczęsny:
okaż nam swe miłosierdzie!

Do transkrypcji Aliji Nametaka z 1968 r., powtarzanej także przez M. Hukovicia⁸¹⁰, wprowadziłem jedną zmianę według pracy Sejfudina Kemury i Vladimira Ćorovicia⁸¹¹ i drugą według Abdurahmana Nametaka. W pierwszej chodzi o słowo „smilije”, które Abdurahman Nametak transkrybuje jako „smilise / smili se”. Taka zmiana powoduje, że wers należałoby odczytać: „Ukaż nam się, zmiłuj się nad nami”. Teoretycznie

quotUskufiquot-1600-1651 [2013.12.30] – tam również funkcjonujący szeroko w zasobach internetowych, ale nieopisany, początkowy fragment utworu w zapisie *alhamijado*.

⁸⁰⁹ Znaczenie słowa Hevo wyjaśnia Fehim Spaho w: Abdurahman Nametak, *op. cit.*, s. 127 jako skrót od Hevai. Pojawia się on w tej formie także w innych wierszach.

⁸¹⁰ M. Huković, *Muhamed Hevai...*, s. 52.

⁸¹¹ S. Ćorović, V. Kemura, *Serbokroatische Dichtungen Bosnischer Moslims aus dem XVII., XVIII. und XIX. Jahrhundert*, Sarajevo 1912.

taka lekcja słowa jest możliwa, na co pozwala specyfika ręcznego zapisu w alfabecie arabskim. W rękopisie mamy następujący zapis:

اوقازی سیمبے نامی

Pozwala on na obie lekcje, choć pierwsze słowo od prawej w ostatniej linijce na faksymile poniżej należy przetranskrybować, pomimo identycznego zapisu, „molitise”. Kopista jednak nigdzie nie stosuje zapisu arabskiej litery *sin* jako (س), więc biorąc pod uwagę typową dla arabskiego zapisu wierszy manierę wyrównywania linijek przez przedłużanie rozmaitych liter, nie wydaje się to błędem. Należy także pamiętać, że Uskufi był zdecydowanie muzułmaninem świadomym swojej religii, w związku z czym trudno oczekiwać od niego, żeby błagał Boga, aby mu się ukazał – Bóg w islamie nie ma żadnej formy, pod którą mógłby się ukazać. Bez wątpienia natomiast może okazać człowiekowi miłosierdzie, bo przecież „Miłosierny” to jedno z Jego „Najpiękniejszych Imion”.

مربی نامی راستان قوم او و صل بر صہ ستان قوم
 ای بابوی نام ای بوخی نام قوم او قازی سیمبے نامی
 زانو بوم سرطہ نام توژی میکوسینہ او زوا اوژی
 مہ او دینای ای توژی او قازی سیمبے نامی
 زیوت او دھودی دان بودہ ترا بور او بوژہ دیدان
 موبہ ہوو یادان او قازی سیمبے نامی

Druga zmiana odnosi się do przedostatniej linijki, gdzie Alija Nametak i Muhamed Huković transkrybują „Hevo jedan”⁸¹², co należałoby przetłumaczyć jako „Hevo jedyny”. W *Hrestomatiji* Abdurahmana Nametaka jest wersja „Hevo jadan”, czyli „Hevo nieszczęsny/biedny/marny”. Ta druga interpretacja jest z pewnością poprawniejsza. Takie sformułowania są bowiem typowe dla twórców *ilahi*, choćby wspomnianego wyżej Yunusa Emre:

Junus, biedak nieszczęsny,
sam jeden na tym świecie.
Poświęćcie sami siebie!
Do domu przyszedł derwisz.⁸¹³

Utwór ma bardzo regularną strukturę formalną, identyczną ze wspomnianą *Chirvat türkisi*⁸¹⁴. Widać tu więc wyraźne pokrewieństwo z ludową turecką formą *türkü*. Zastanawiające, że w rękopisie reprodukowanym przez Hukovicia zapis sugeruje całkiem inną formę wiersza. Jednakże najważniejsze cechy formalne wskazują, że zapisy te uznać należy w pewnym sensie za błędne, bo sugerują stychiczny charakter wiersza (por. wyżej), podczas, gdy chodzi o układ stroficzny. Jak pisze Małgorzata Łabęcka-Koecherowa, „formy regularne *türkü* [...] opierają się głównie na strofie czterowerszowej typu *koşma* lub *mani*. W pierwszym wypadku (typ *koşma*) poszczególne zwrotki pieśni wiąże identyczne brzmienie czwartego wersu każdej strofy lub co najmniej ich rymujące zakończenia. [...] *Koşma* w swej właściwej formie to utwór składający się z kilku czterowerszy, w których rozmieszczenie rymów przedstawia się następująco: I *abab*; II *cccb*; III *dddb*. W strofie I mogą następować zmiany w układzie rymów, jednak zasada powiązania rymem czwartych wierszy wszystkich strof bywa

⁸¹² M. Huković, *Muhamed Hevai...*, s. 52; Alija Nametak, *Rukopisni...*, s. 247; Abdurahman Nametak, *op. cit.*, s. 127 (opracowanie tego utworu w chrestomatii: Fehim Spaho).

⁸¹³ J. Emre, *Z serca do serca*, s. 51 (tłum. A. Ananicz).

⁸¹⁴ F. von Kraeplitz, *op. cit.*

respektowana. *Koşma* liczy (przeważnie) 11, rzadziej 8 zgłosek w wersie⁸¹⁵. Według Tadeusza Kowalskiego, w Turcji w XIII–XIV w. *ilahije* tworzone były właśnie w tej formie⁸¹⁶. Jak więc widać, utwór Uskufiego dokładnie odpowiada takiemu opisowi, łącznie z tym, że jest ośmiozgłoskowcem. Ciekawe jednocześnie, że w Turcji były to rzadko teksty pisane przez przedstawicieli literatury „wysokiej”, jakim bez wątpienia był Uskufi. W Bośni nastąpiło więc przesunięcie wzorów.

Bardzo podobna w treści jest *ilahije* zaczynająca się od słów *Boże jedini, ti nas ne kinji* („Boże, nie zostawiaj nas”), z refrenem *Sazdade ti nas, ti paz uvik nas* („Ty nas stworzyłeś, miej nas zawsze w opiece”)⁸¹⁷. Od strony formalnej zwraca uwagę fakt, że choć autor zachował ogólną strukturę wiersza, tj. on napisany dziesięciozgłoskowcem, czego poetyka tureckiej twórczości w przypadku *türkü* nie przewidywała. Analogicznie scharakteryzować można ostatnią znaną *ilahije* Uskufiego, liczącą cztery czterowersowe strofy, zaczynającą się od słów *Višnjemu Bogu sve koji sazda* („Boże Najwyższy, któryś wszystko stworzył”) z refrenem: *Kako ću poći, kako li doći?* („Jak mogę dotrzeć do Ciebie, jak?”)⁸¹⁸.

Niemniejszą sławą niż *Molimo se tebi, Boże* cieszy się utwór *Poziv na vjeru* (istnieje także turecka wersja tekstu *Daveti baray iman*)⁸¹⁹. Utwór ten, choć ma silne elementy religijne, nie ma charakteru modlitwy, jest raczej nasycony elementami społeczno-religijnymi. Pozostaje pytanie – jakimi? Bo odpowiedź na to pytanie może nam dać pełniejszy obraz osobowości Uskufiego. Wiersz obejmuje 25 strof czterowersowych w identycznej formie jak w *Molimo se tebi*

⁸¹⁵ S. Płaskowicka-Rymkiewicz, M. Borzęcka, M. Łabęcka-Koecherowa, *op. cit.*, s. 290-291; pot. także: E. G. Ambros, *Türkü*, [w:] *The Encyclopaedia of Islam*; T. Kowalski, *Koşma*, [w:] *The Encyclopaedia of Islam*...

⁸¹⁶ *Ibidem*.

⁸¹⁷ Zob. tekst w: M. Huković, *Muhamed Hevai...*, s. 53; Abdurahman Nametak, *op. cit.*, s. 128-129; Alija Nametak, *Rukopisni...*, s. 248-249. Dostęp on-line w kilku miejscach, np.: <http://avdo-nikocevic.com/muhamed-hevaia-uskufi/> [2014.08.17].

⁸¹⁸ Zob. tekst w: M. Huković, *Muhamed Hevai...*, s. 54-55; Abdurahman Nametak, *op. cit.*, s. 128-129. Dostęp on-line w kilku miejscach, np.: <http://avdo-nikocevic.com/muhamed-hevaia-uskufi/> [2014.08.17].

⁸¹⁹ Zob. tekst w: M. Huković, *Muhamed Hevai...*, s. 63-66, tam także faksymile rękopisu; Abdurahman Nametak, *op. cit.*, s. 121-125; Alija Nametak, *Rukopisni...*, s. 249-252. Dostęp on-line w kilku miejscach, np.: <http://avdo-nikocevic.com/muhamed-hevaia-uskufi/> [2014.08.17].

Bože. Wymowa wiersza uzależniona jest od interpretacji wersu pierwszego: *Ja, kauri vama velju*, czyli „Hej, niewierni, wzywam was” i refrenu, który w pierwszej strofie pojawia się jako 2. i 4. wers: *hod'te nami vi na viru*. Wokół tych kilku słów toczyła się wśród specjalistów od *alhamijado* szeroka dyskusja – jedni badacze uważali, że w wierszu tym Hevai wzywa chrześcijan do przejścia na islam, inni zaś, że chodzi tu o zjednoczenie wszystkich wierzących w religie monoteistyczne. Pozostaje faktem, że nigdzie w wierszu nie pojawia się słowo „islam”, choć swoją grupę religijną określa Hevai jako „Mi Turčini”, co można interpretować w kontekście tamtych czasów nie tyle jako „My, Turcy” w sensie etnicznym, lecz „my, muzułmanie” – przecież Hevai nie był Turkiem, lecz Bośniakiem. Sprawozdanie z tych analiz daje M. Huković⁸²⁰. Dyskusje te przypominały analizy językoznawcze klasycznych arabskich lingwistów, czasem zaś te, jakie toczą się również na Zachodzie, np. w przypadku, kiedy użycie przedimka „the” zmienia sens wyrażenia w języku angielskim. Z tego też powodu trudno przytaczać w niniejszym artykule te argumenty, które jasne byłyby tylko dla serbokroataistów. Ostatecznie, zależnie od interpretacji, szczególnie słowa *vira/vjera*, należałoby zacytować wyżej werset refrenowy rozumieć albo jako „Przyłączcie się do naszej religii”, albo „Wspólnie uznajmy prawdę”. W interpretacjach tych brano pod uwagę także rozmaite znaczenia turecko-arabskiego terminu *iman*, który pojawia się w tureckim tytule utworu.

Muhamed Huković jest zwolennikiem bardziej otwartej interpretacji wiersza⁸²¹ i widzi w Hevaim człowieka rozumiejącego, że wieloreligijna społeczność Bośni, ale wywodząca się z jednych korzeni, powinna ze sobą pokojowo współżyć. Wszystkich stworzył jeden Bóg i Jemu należy być posłusznym, trzeba kierować się Jego prawami. Wszyscy Bośniacy pochodzą od „jednego ojca i jednej matki”, powinni więc żyć ze sobą w zgodzie jak bracia i odrzucić wszelką nieprzyjaźń. Utwór jest zatem pełen otwartości wobec Serbów, Chorwatów i Bośniaków innych wyznań – pełny sens zrozumiemy jednak dopiero wtedy, kiedy uświadomimy sobie

⁸²⁰ M. Huković, *Muhamed Hevai...*, s. 61-63.

⁸²¹ *Ibidem*, oraz: *idem*, *Kritički tonovi alhamijado pjesništva*, „Prilozi za Orientalnu Filologiju” 1989, 3, s. 202.

znaczenie owego refrenu. Może bowiem być i tak, że Uskufi ukazuje mieszkańcom Bałkanów otwarte rozumienie islamu, ale uwarunkowane przyjęciem religii Muhammada. Być może to, że mają wspólną historię, ma być tym czynnikiem, który powinien skłonić chrześcijan do przyjęcia islamu. W interpretacjach tego typu tekstów pomagają często informacje dotyczące życia i poglądów autora, które możemy wywnioskować z innych dzieł. W tym przypadku jesteśmy niemal całkowicie pozbawieni tych pierwszych, zaś inne utwory, ze względu na ich naturę, niewiele nam pomagają. Sam fakt napisania słownika serbsko-tureckiego pozwala sądzić, że mamy do czynienia z człowiekiem o otwartym umyśle. Ale i to za mało, żeby wskazać z dużą dozą pewności na jego poglądy dotyczące tolerancji religijnej. Ostateczne znaczenie tego wiersza zabrał bośniacki poeta do grobu.

Hevaiemu przypisywane są jeszcze dwa utwory odbiegające od tego, z czym zapoznałem Czytelnika powyżej. Pierwszy to dość długi, liczący 28 czterowersowych strof utwór *Savjet ženama* [Rady dla kobiet]⁸²². Badacze nie są zgodni co do jego atrybucji, większość jednak przypisuje go Hevaiemu. Wiersz jest odzwierciedleniem wizji idealnej kobiety w islamie – pobożnej i posłusznej mężowi, poświęcającej się dla dobra rodziny.

Charakterystyczne dla tego niewielkiego korpusu tekstów jest to, że już pierwszy wers i wers refrenowy każdego utworu pozwalają na określenie jego treści. Refren okazuje się nie tylko elementem formalnym, ale jak gdyby rodzajem poetyckiego *basso continuo*, który nadając kształt wierszowi, odzwierciedla jednocześnie jego główną myśl, rozwijaną w pozostałych wersach poszczególnych strof.

Ostatnim poetyckim utworem związanym z Uskufim jest piosenka miłosna niepewnego autorstwa opowiadająca o nieszczęśliwej i idealnej miłości⁸²³, całkowicie odbiegająca formalnie od scharakteryzowanych wyżej utworów.

⁸²² Zob. tekst w: M. Huković, *Muhamed Hevai...*, s. 57-61. Abdurahman Nametak w swojej *Hrestomatiji*, uwzględniając wersję odmienną od Hukovicia, jednoznacznie odmawia utworowi autorstwa Uskufiego – autorem ma być niejaki Edhem, imam z Zenicy, s. 115-120. Tekst dostępny on-line: http://eteia.home.xs4all.nl/kitabhana/Hevajj_Uskufi_Muhamed/Savjet_zhenama.html [2014.08.17].

⁸²³ Zob. tekst [w:] M. Huković, *Muhamed Hevai...*, s. 67.

Niektórzy autorzy, np. Alija Nametak⁸²⁴, dość enigmatycznie wspominają o twórczości Uskufiego po persku i arabsku. Wiersze po turecku znane są z *Makbul-i Arif*, nie udało mi się jednak znaleźć żadnych konkretnych informacji na temat jego utworów w innych językach orientalnych (poza jedną sentencją we wspomnianym słowniku).

Zakończenie

W niniejszym studium starałem się przedstawić postać i dzieło Muhameda Hevaiego Uskufiego, znanego przede wszystkim jako bośniacki leksykograf i poeta. Badacze literatury *alhamijado* wspominają jeszcze o jego dwujęzycznym, bośniacko-tureckim utworze zatytułowanym *Teb-siret ul-arifin*⁸²⁵, czyli „Wyjaśnienie dla uczonych” (nie udało mi się zdobyć jakichkolwiek wiadomości na temat tego tekstu) oraz o prozie, z której znana jest tylko przytaczana przez Hukovicia krótka modlitwa⁸²⁶. Z jego twórczości wyłania się obraz uczonego i artysty wysokiej miary, godny tego, aby zająć wysokie miejsce w dziejach literatury muzułmańskiej nie tylko w kontekście bośniackim, czy szerzej – bałkańskim. Mam nadzieję, że artykuł ten będzie niewielkim przyczynkiem do badań w tym zakresie.

Postać i dzieło Uskufiego to nie tylko część historii bośniackiej kultury. Pozostaje on po dziś dzień jednym z jej najważniejszych symboli. W 2010 r. gmina muzułmańska w Tuzli ustanowiła nagrodę im. Uskufiego, przyznawaną corocznie za zasługi dla rozwoju muzułmańskiej kultury bośniackiej⁸²⁷. Z kolei w Dobrnji, miejscu urodzin Uskufiego, funkcjonuje biblioteka jego imienia. O wadze jego postaci świadczą także wspomniane wyżej uroczystości związane z najnowszą edycją *Makbul-i Arif*. O pozycji, jaką Uskufi zajmuje w historii Bośni, świadczy również wybicie na jego cześć specjalnego medalu. Niestety, nie udało mi się ustalić, kiedy ten medal powstał.

⁸²⁴ Alija Nametak, *Rukopisni...*, s. 234.

⁸²⁵ *Ibidem*, s. 69.

⁸²⁶ *Ibidem*, s. 69-70.

⁸²⁷ Povelja „Muhamed Hevai Uskufi“ dodijeljena prof. dr. Ismetu Smailoviću, http://sdatuzla.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=238%3Apovelja-muhamed-hevai-uskufi-dodijeljena-profdrismetu-smailoviu&catid=36%3Avijesti&Itemid=1 [2014.07.12].

**LIFE AND LITERARY WORK OF BOSNIAN MUSLIM WRITER MU-
HAMED HAVAI USKUFİ (17TH CENTURY)**

Abstract: The article is devoted to the life and works of the seventeenth-century Bosnian Muslim writer Muhamed Hevai Uskufi, who wrote in *alhamijado* (Bosnian language written in Arabic script). The study embraces the presentation of his life and the analysis of his most important works: the Bosnian-Turkish dictionary *Maqbul-i arif* and poetry in *ilahije* genre.

Key words: Muhamed Havai Uskufi, *alhamijado* literature, Bosna, *Maqbul-i arif*, *ilahije*.

**ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО БОСНИЙСКОГО МУСУЛЬМАНСКОГО
ПИСАТЕЛЯ МУХАММАДА ХАВАИ УСКУФИ (XVII В.)**

Аннотация: Статья посвящена жизни и творчеству боснийского мусульманского писателя Мухамеда Хевайи Ускуфи (XVII в.), пишущего на *альхамьядо* (боснийский язык, использующий арабский алфавит). В работе представлены его биография и основные труды: боснийско-турецкий словарь *Makbul-i arif* и поэтические произведения, написанные в жанре *ilahije*.

Ключевые слова: Мухамед Хевайи Ускуфи (Мухамед Хеваји Ускуфи), литература *альхамьядо*, Босния, *Makbul-i arif*, *ilahije*.